

Τοπική ανάπτυξη και μορφές κρατικής ρύθμισης στην Ελλάδα¹

Παναγιώτης Γετίμης*, Γερηγόρης Καυκαλάς**

Μετά τη γενίκευση της οικονομικής κρίσης των αρχών της δεκαετίας του 1970 και την ευρείας κλίμακας κοινωνική, πολιτική και οικονομική αναδιάρθρωση που ακολούθησε, διαμορφώνονται ορισμένα νέα δεδομένα που αφορούν κεντρικές συνιστώσες του τρόπου ανάπτυξης: την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, το καθεστώς συσσώρευσης και μακροοικονομικής ισορροπίας, τις μορφές κοινωνικής ρύθμισης. Στα πλαίσια αυτά, το ζήτημα της γεωγραφικής κατανομής της ανάπτυξης και της γεωγραφικής βάσης της συσσώρευσης αποκτούν βαρύνουσα σημασία για την προσαρμογή των παραγωγικών συστημάτων, την έξοδο από την κρίση και την υλοποίηση της ανάκαμψης. Η διεύρυνση της συζήτησης για την τοπική ανάπτυξη και η αντίστοιχη ανασύνταξη των ρυθμιστικών παρεμβάσεων, παράλληλα με τις γεωγραφικές μεταβολές και διαφοροποιήσεις που καταγράφονται, συγκροτούν ένα σημαντικά ανανεωμένο επιστημονικό πεδίο θεωρίας και έρευνας που θα μπορούσε να ονομαστεί νέα οικονομική γεωγραφία της ανάπτυξης. Όπως ίσως θα ήταν αναμενόμενο, η εξέλιξη αυτή συνοδεύεται από ένα πλέγμα ιδεολογικών και πραγματιστικών στοιχείων που επηρεάζουν τόσο τη θεωρία όσο και την πρακτική. Χαρακτηριστική ίσως περίπτωση αποτελεί το ζήτημα της αποκέντρωσης, της αναβάθμισης της τοπικής αυτοδιοίκησης και της συγκρότησης του τοπικού κράτους στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1980. Από τη μια μεριά η υποχώρηση του συγκεντρωτισμού αντιστοιχεί σε ανασύνταξη του ρόλου, της μορφής και των λειτουργιών του εθνικού κράτους σύμφωνα με διεθνείς τάσεις και πιέσεις που σηματοδοτούνται από την υποχώρηση του παρεμβατισμού και την άνοδο ενός συντηρητικού νεο-φιλελευθερισμού, ενώ από την άλλη μεριά η ενίσχυση του τοπικού εμφανίζεται ως αίτημα μιας προοδευτικής και εκσυγχρονιστικής αριστεράς στα πλαίσια μιας πορείας σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας. Αποκτά λοιπόν επικαιρότητα και ιδιαίτερο ενδιαφέρον η εξέταση των ξητημάτων που συνδέονται με την τοπική ανάπτυξη και τις μορφές κρατικής ρύθμισης, με παράλληλη αναφορά στο εννοιολογικό πλαίσιο της νέας οικονομικής γεωγραφίας, προκειμένου να

* Αναπληρωτής καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και στο Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης.

** Επίκουρος καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

1. Η βασική επιχειρηματολογία του άρθρου αναπτύχθηκε για πρώτη φορά σε ένα κείμενο που παρουσιάστηκε με τον τίτλο «Spatial processes and forms of regulation: locality and beyond» στο International Symposium on Regulation, Innovation and Spatial Development, το οποίο έγινε στο University of Wales, Cardiff, 13-15 Σεπτεμβρίου 1989.

διερευνηθεί το ερώτημα αν πρόκειται για φαινόμενα που συνιστούν πραγματιστική εκδοχή ανανέωσης των τρόπων ανάπτυξης ή αν αποτελούν απλώς ιδεολογική αναφορά σε διαδικασίες μετασχηματισμού τους που δρίσκονται σε εξέλιξη.

1. Κράτος, τοπική ανάπτυξη και η νέα γεωγραφία

Το ενδιαφέρον του άρθρου εντοπίζεται στις φυθιμοτικές λειτουργίες του κράτους οι οποίες συνδέονται με τις διαδικασίες τοπικής ανάπτυξης. Το ενδιαφέρον αυτό στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι μορφές φύθιμοτης που έχουν ως εστία το κράτος διαμορφώνονται σε αντιστοιχία με τις δράσεις και τις πρακτικές των κοινωνικών υποκειμένων, ιδίως αυτών που συγχροτούνται στα πλαίσια της σχέσης κεφαλαίου και εργασίας και διαμορφώνουν το γενικό τρόπο ανάπτυξης. Από αυτή την άποψη δεν προσανατολίζουμε την επιχειρηματολογία μας σε μια αντίληψη της φύθιμοτης ως ένα ενιαίο και συνεκτικό πλαίσιο που συνθέτει οργανικά τις εντάσεις της κοινωνικο-οικονομικής διαδικασίας, όπως φαίνεται να προϋποθέτουν ορισμένες εκδοχές της θεωρίας της φύθιμοτης (Aglietta, 1979). Αντίθετα, η φύθιμοτη γίνεται κατανοητή ως μια ανοικτή διαδικασία κατά την οποία οι κρατικές πολιτικές συνδέονται με τους μετασχηματισμούς της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας (Lipietz, 1988) και δεν εμφανίζονται αποκλειστικά ως εσωτερική αναδιοργάνωση των λειτουργιών του κράτους ή ως ανταπόκριση σε λειτουργικές ανάγκες και πιέσεις (Kafkalas, 1987). Για παράδειγμα, η έλξη που φαίνεται να ασκεί η προοπτική του «λιγότερου κράτους» εδράζεται στις κυριαρχείς κατευθύνσεις της οικονομικής αναδιόρθωσης. Έτσι δεν είναι τυχαίο που ο όρος «ευέλικτο κράτος» εμφανίζεται παράλληλα με την ανερχόμενη σπουδαιότητα της «ευέλικτης παραγωγικής εξειδίκευσης» και σε αντίστοιχη με το «άκαρπτο κράτος» πρόνοιας της περιόδου της μαζικής παραγωγής και μαζικής κατανάλωσης (Lyberaki, 1988, 359). Θα πρέπει ωστόσο να τονιστεί ότι η αναγνώριση του ανοικτού χαρακτήρα και της συνύπαρξης πολλών εστιών της διαδικασίας φύθιμοτης δε συνεπάγεται αναγκαστικά και έλλειψη βαθύτερων εσωτερικών σχέσεων συνοχής της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής (Psychopedia, forthcoming). Αντίθετα μάλιστα, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς βάσιμα ότι η διάσπαση της κρατικής φύθιμοτης γίνεται δυνατή στο βαθμό που η ολοκλήρωση των διαφορετικών δράσεων και υποκειμένων επιτυγχάνεται σε ένα διαφορετικό επίπεδο, αυτό ακριβώς της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής, με διαφορετικούς τρόπους, μέσα και μηχανισμούς.

Ο συνεχής μετασχηματισμός των γενικών φυθιμοτικών αρμοδιοτήτων του κράτους αντανακλά την αντιστοιχία τους με τη μεταβαλλόμενη βάση της κοινωνικής διάρρεοσης της εργασίας. Τέτοιες φυθιμίσεις μπορούν να θεωρηθούν, για παράδειγμα, αυτές που αφορούν τις εργασιακές σχέσεις, τις λειτουργίες πρόσων, όπως η περίθαλψη και η κοινωνική ασφάλιση, ή οι πιο πρόσφατες και σύνθετες μορφές παρέμβασης που αναφέρονται στο χωρικό προγραμματισμό και την ποιότητα των περιβάλλοντος. Οι κρατικές πολιτικές αντιστοιχούν τόσο στο γενικό επίπεδο κοινωνικο-οικονομι-

κής ανάπτυξης όσο και στα διαφθορτικά προβλήματα της κοινωνικής αναπαραγωγής. Θα πρέπει ωστόσο να τονιστεί, ότι δε θα πρέπει να αναμένεται άμεση αντίστοιχα ανάμεσα στις πολιτικές και στο μοντέλο της κοινωνικής αναπαραγωγής, καθώς διαφορετικού τύπου πολιτικές αντιμετωπίζουν διαφορετικούς περιορισμούς και εμπόδια και έχουν διαφορετικές προοπτικές επιτυχίας. Είναι ακριβώς αυτές οι προϋποθέσεις συγχρότησης των πολιτικών και η διαμεσολάβηση διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων που συχνά υπονομεύουν ή τροποποιούν την εφαρμογή των διαφορετικών πολιτικών. Είναι λοιπόν απαραίτητο να εξετάζονται οι κρατικές πολιτικές ως μορφές ρύθμισης που αναπτύσσονται μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια και ιστορικές περιόδους, σε μια διαδικασία που συνδέει την εξέλιξη των πολιτικών και των ρυθμίσεων με τη διαίρεση της εργασίας ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία. Είναι χαρακτηριστικό για παράδειγμα, ότι στη διάρκεια της κρίσης εντείνεται η αναδιάρροωση της σχέσης κοινωνίας και κράτους και η ανάδυση εξειδικευμένων πολιτικών (Γετίμης και Ψυχοπαίδης, 1989). Η προχύπτουσα μαζική ανασύνταξη των διαθέσιμων μέσων αποκτά ένα κριτικό στρατηγικό χαρακτήρα, ο οποίος δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί σαν ένα ξήτημα λιγότερης ή περισσότερης ρύθμισης. Αντίθετα, καθώς ρυθμίσεις κάθε είδους εμφανίζονται σε διαφορετικά γεωγραφικά ή/και τομεακά πεδία, γίνεται φανερό ότι πρόκειται για μορφές διασπασμένης ρύθμισης που εντάσσονται σε διαδοχικές σφαίρες επιρροής και ελέγχου επί της συνολικής διαδικασίας αναπαραγωγής (π.χ. διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο, διεθνείς συμφωνίες και πλαίσια, ομαδοποιήσεις και ολοκληρώσεις χωρών και περιφερειών, εθνικά και περιφερειακά δρώμα, κλπ.).

Η έμφαση στο τοπικό επίπεδο και η σύνδεση των τοπικών παραγωγικών συστημάτων με τη νέα εποχή της καπιταλιστικής ανάπτυξης διαδόθηκε πλατιά στη δεκαετία του 1980. Η μελέτη των Piore and Sabel (1984) σηματοδοτεί ένα σημείο καμπής των χωρικών θεωριών καθώς συνδέει την κρίση του προηγούμενου τρόπου ανάπτυξης με την εμφάνιση μιας περιόδου “ευέλικτης εξειδίκευσης” όπου τα νέα κέντρα καινοτομίας και ανάπτυξης είναι βιομηχανικές περιοχές με μικρομεσαίες επιχειρήσεις και έντονο τοπικό-κοινωνικό χαρακτήρα. Αυτή η ισχυρή ιδέα ενισχύθηκε από την εφαρμογή προσεγγίσεων στα πλαίσια της θεωρίας της ρύθμισης για την κατανόηση της οικονομίας του χώρου. Έτοι, σύμφωνα με τους Scott and Storper (1987, 216), η άνοδος του νέου καθεστώτος συσσώρευσης και του νέου τρόπου κοινωνικής ρύθμισης συνδέεται με απρόβλεπτες γεωγραφικές μεταποπίσεις που οδηγούν στην εμφάνιση νέων βιομηχανικών συμπλεγμάτων και περιοχών όπου κυριαρχούν η παραγωγή ή/και η εφαρμογή της νέας τεχνολογίας. Αυτές οι απόψεις δεν έχουν μείνει ασχολίαστες. Για παράδειγμα οι Morgan and Sayer (1988) ισχυρίζονται ότι περιοχές όπως η “Silicon valley” αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης ανισόμερης ανάπτυξης που όχι μόνο έχει τα δικά της σημεία εγκατάλειψης αλλά και δομικά εμποδίζει τη γενίκευση των περιπτώσεων που θεωρούνται τα υποδείγματα της νέας γεωγραφίας. Αντίστοιχα οι Amin and Robins (1989) χρεώνουν τις νέες προσεγγίσεις με τη δημιουργία μιας νέας ορθοδοξίας με την άκρη τη ομαδοποίηση.

ηση πολλών διαφορετικών θεωρητικών εννοιών, εμπειρικών γεγονότων και διαδικασιών όπως είναι η ευέλικτη εξειδίκευση, η Τρίτη Ιταλία, η Silicon Valley, η θεωρία της Ρύθμισης, το νεο-συνυπετεριστικό υπόδειγμα για το δόλο της καινοτομίας, η θεωρία των οικονομικών κύκλων, η μαρσαλιανή αντίληψη για τις βιομηχανικές περιοχές, κλπ.

Τα νέα κέντρα ανάπτυξης συνδέονται τόσο με την κρίση των παλαιών όσο και με την εμφάνιση νέων τρόπων ανάπτυξης όπου κυριαρχούν τα χαρακτηριστικά που θεωρείται ότι συνοδεύουν την «ευέλικτη εξειδίκευση», όπως, για παράδειγμα, η ποιοτική παραγωγή, η μικρή κλίμακα, η συνεργασία και οι κοινοτικές αξίες και πρακτικές. Σε ποια έκταση όμως αυτές οι νέες τάσεις συνιστούν μια δομική και όχι απλώς συγκυριακή αναβάθμιση του τοπικού επιπέδου ως καθοριστικού στοιχείου συγχρότησης της νέας χωρικής οργάνωσης; Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι τόσο από την άποψη της μεθοδολογικής καταλληλότητας όσο και από την άποψη της εμπειρικής επάρκειας αυτή η συσχέτιση θέτει κρίσιμα ερωτήματα που την αμφισβητούν. Πρώτον, η ευέλικτη εξειδίκευση ως τρόπος βιομηχανικής οργάνωσης δε συνεπάγεται αναγκαστικά τις υπόλοιπες πλευρές (π.χ. ποιότητα, μικρή κλίμακα, κλπ.) καθώς είναι απόλυτα συμβατή με τη μεγάλη κλίμακα και τον κρατικό προγραμματισμό (Dunford, 1988, Dore, 1986, Sayer, 1989). Μπορεί να είναι αλήθεια ότι η οικονομική αναδιάρθρωση παρέχει περισσότερο έδαφος για μικρής κλίμακας ποιοτική παραγωγή αλλά αυτό κάθε άλλο παρά υποκαθιστά την παραγωγή μεγάλης κλίμακας και τα διεθνή κλαδικά υκαλώματα, όπως έχει τονιστεί σε πολλές μελέτες (Castells, 1985, Thrift, 1988, Castells and Henderson, 1987, Amin and Robins, 1989, Peet, 1987). Δεύτερον, η θεωρία της ρύθμισης και οι υπόλοιπες θεωρίες που υποστηρίζουν τη νέα γεωγραφία έχουν συγχροτηθεί εντελώς ανεξάρτητα από τα ζητήματα οργάνωσης του χώρου. Το γεγονός αυτό κάνει προβληματική την άμεση μεταφορά και εφαρμογή των αντίστοιχων θεωρητικών μοντέλων και εννοιών και αφήνει ανοιχτό το ερώτημα για την εισαγωγή των κατάλληλων εννοιών για τη μελέτη του χώρου. Για παράδειγμα, η θεωρία της ρύθμισης, ως το πιο συνηθισμένο πλαίσιο αναφοράς είναι βασικά προσαρμοσμένο στην ιστορική συγκυρία των συνολικών, ιδιαίτερα των εθνικών, τάσεων και δεν προσαρμόζεται εύκολα σε διαφορετικού τύπου χωρικές διαφορές, ιδιαίτερα σε σχέση με το τοπικό επίπεδο.

2. Τοπικά παραγωγικά συστήματα: ο δυναμισμός της δεκαετίας 1980

Ποια είναι όμως η χωρική οργάνωση στην οποία αντιστοιχούν οι κρατικές πολιτικές και οι μορφές ρύθμισης που ανάφερονται στη γεωγραφική διαφοροποίηση; Πώς διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται τα περιφερειακά και τοπικά παραγωγικά συστήματα, ιδιαίτερα σε σχέση με τις διαδικασίες αναδιάρθρωσης και τις απαραίτητες προσαρμογές στις μεταβαλλόμενες εθνικές και διεθνείς συνθήκες; Τα ερωτήματα αυτά μπορούν να απαντηθούν προσωρινά με βάση κάποιες υποθέσεις σχετικά με τις τάσεις αλλαγής της πολιτικής και της οικονομίας. Όσον αφορά την πολιτική, η

υπόθεσή μας τονίζει ορισμένες τάσεις που εμφανίστηκαν στην ελληνική πραγματικότητα και ιδίως, την αυξανόμενη σημασία των εξειδικευμένων τομεακών και χωρικών μορφών “μικρο-ούθυμιοτης”, ενώ, όσον αφορά την οικονομία, τονίζει τη δυναμική διάσταση της εξειδικευσης σε προϊόντα και υπηρεσίες που αξιοποιούν τα ιδιαίτερα πλεονεκτήματα των περιφερειών.

Πριν από την εξέταση αυτών των φαινομένων είναι απαραίτητη μια συνοπτική αναφορά στα γενικά χαρακτηριστικά της αναπαραγωγής της ελληνικής οικονομίας, τα οποία όχι μόνο διατηρούνται σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο αλλά και υποδεικνύουν τους βασικούς περιορισμούς στο στρατηγικό προσανατολισμό των κρατικών πολιτικών. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι: α) η οηχή βιομηχανική βάση που χαρακτηρίζεται από τις ελλείψεις στην παραγωγή μέσων παραγωγής και προϊόντων έντασης τεχνολογίας και την κυριαρχία των λεγόμενων παραδοσιακών κλάδων και των κατασκευών, β) τα διευρυνόμενα ελλείμματα του εμπορικού ισοζυγίου και του ισοζυγίου πληρωμών που οφείλονται στην αδυναμία του παραγωγικού συστήματος να καλύψει την υλική αναπαραγωγή της οικονομίας, και γ) η έλλειψη παραγωγικής απασχόλησης μεγάλων τμημάτων του ενεργού πληθυσμού, λόγω ασυμμετοχών ανάμεσα στους κλάδους και τους τομείς της οικονομίας. Σε αντιστοιχία με τα παραπάνω θα πρέπει να δούμε, αφενός τη δυσανάλογη επέκταση του τομέα των υπηρεσιών και ειδικότερα του δημόσιου τομέα που τροφοδοτείται από την επιβίωση των πελατειακών πολιτικών σχέσεων, και αφετέρου τα μαζικά μεταναστευτικά φεύγατα της δεκαετίας του 1960, οπότε περίπου 20% του ενεργού πληθυσμού εγκαταλείπει τη χώρα, που οδηγούν στη δημιουργία χωρικά διασπασμένων, ασυνεχών και διαφοροποιημένων κοινωνικών δομών (Ψυχοπαίδης κ.ά., 1989). Μέσα σε τέτοιες συνθήκες η κύρια ευθύνη των κράτους και οι προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής κατευθύνθηκαν προς την εξασφάλιση των ελάχιστων συνθηκών που εγγυώνται την αναπαραγωγή της κοινωνικο-οικονομικής δομής (π.χ. μέσω του διεθνούς διανείσμου) χωρίς παραλληλα να διαθέτουν εναλλακτικές επιλογές, δηλαδή ανεξάρτητες από εξωτερικές δεομέδεις και περιορισμούς.

Υπάρχουν πάντως ανάμικτα στοιχεία οήξης και συνέχειας σε βασικές συνιστώσες της κρατικής πολιτικής. Για παράδειγμα, μετά την πτώση της δικατορίας το 1974, οι συντηρητικές κυβερνήσεις ακολούθησαν κάποια μορφή ήπιου κεύναισιμου με έντονη κρατική παρέμβαση σε επιλεγμένους τομείς της οικονομίας, π.χ. στην αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου, τα διυλιστήρια πετρελαίου, το τραπεζικό σύστημα και την αναδιαπραγμάτευση της διανομής της προστιθέμενης αξίας ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία. Οι προσανατολισμοί αυτοί συνδέονταν άμεσα με την ανάγκη επαναγραφής του κοινωνικού συμβολαίου μετά τη χούντα. Ο Lipietz (1983), έχει αναφερθεί στα δικτατορικά καθεστώτα και την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση του Ευρωπαϊκού Νότου (Ισπανία, Πορτογαλία και Ελλάδα) ως μορφές “περιφερειακού φορντισμού” θέλοντας να τονίσει την ανάπτυξη και ενσωμάτωση των παραγωγικού συστήματος στην παγκόσμια οικονομία χωρίς την παραλληλη επέκταση του κοινωνικού κράτους πρόνοιας

που χαρακτήριζε τις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες. Στο τέλος της δεκαετίας, αυτές οι μορφές φθάνουν στα όριά τους καθώς η απουσία σύνδεσης μισθών και αποτελεσματικής ζήτησης δεν επέτρεψε τη λειτουργία του θεωρούμενου "θετικού κύκλου" αυτού του μοντέλου ανάπτυξης. Έτσι, οι συντηρητικές κυρερνήσεις της περιόδου 1974-1981 είχαν να αντιμετωπίσουν μια διπλή αντίφαση: η προσπάθεια να ακολουθηθεί μια κεϋνσιανού τύπου μεταρρύθμιση δεν αντιτοιχούσε στην οικονομική και κοινωνική βάση με αποτέλεσμα να μην μπορούν να προωθηθούν οι απαραίτητες κρατικές λειτουργίες και πολιτικές.

Το 1981 η Ελλάδα γίνεται πλήρες μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και ακολουθεί μια δραστική κυβερνητική αλλαγή με την εκλογική νίκη των σοσιαλιστών του ΠΑΣΟΚ. Στα νέα αυτά πλαίσια οι βασικές αντιφάσεις των κρατικών πολιτικών επιδιώκεται να λυθούν μέσω της αποσυγκέντωσης των διοικητικών αρμοδιοτήτων, τη συγκρότηση της τοπικής αυτοδιοίκησης και την αναζωογόνηση των τοπικών πρωτοβουλιών (Andrikopoulos, Getimis and Kaskalas, 1987). Αυτή η στροφή συνοδεύτηκε και από τις βασικά ρητορικές προσπάθειες αναβάθμισης των παραγωγικού συστήματος στα πλαίσια της διεθνούς διαίρεσης της εργασίας. Ωστόσο, η πραγματικότητα δείχνει ότι το ίδιο το σύστημα αναπαράγει με συνέπεια τις διαρθρωτικές του αδυναμίες (Βαΐτσος και Γιαννίτος, 1987). Σε σχέση με αυτά τα φαινόμενα τα οποία υπογραμμίζουν τις δυσκολίες αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας σε καπιταλιστική βάση, το κράτος και τα ειδικευμένα πεδία πολιτικής, προσανατολίζονται αναγκαστικά σε διαφορετικές και όχι πάντα συμβατές λειτουργίες. Από τη μια μεριά θα πρέπει να εγκαθιδρυθούν οι στοιχειώδεις συγκροτησιακές συνθήκες λειτουργίας ενός καπιταλιστικού πλαισίου στον εθνικό χώρο ενώ, από την άλλη μεριά, η οικονομία θα πρέπει να ανταποκριθεί με επιτυχία στις απαυτήσεις της διαίρεσης της εργασίας και στις διαδικασίες ολοκλήρωσης σε διεθνές επίπεδο.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, τα βασικά χαρακτηριστικά της περιφερειακής οργάνωσης της ελληνικής οικονομίας περιστρέφονται γύρω από την κεντρική θέση της Αθήνας που συγκέντρωσε γύρω στο 30% του συνολικού και 55% του αστικού πληθυσμού και περίπου 45% της συνολικής απασχόλησης στη μεταποίηση και τις υπηρεσίες. Σε αυτή τη φάση, η μαζική συγκέντρωση πληθυσμού, οικονομικών δραστηριοτήτων και πολιτικής δύναμης υπογραμμίζεται από τη μαζική μετανάστευση του ενεργού πληθυσμού η οποία, ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1960, προκαλεί σοδαρές δημογραφικές και κοινωνικές ανακατατάξεις στις περιοστήσεις περιφέρειες (Καυκαλάς, 1981). Η προκύπτουσα χωρική και οικονομική πόλωση θεωρήθηκε από πολλές πλευρές της αριστερής σκέψης και πολιτικής ως παράδειγμα εξαρτημένης περιφερειακής ανάπτυξης με στοιχεία δυσίσμου ανάμεσα σε ένα καθυστερημένο τομέα μικρο-εμπορευματικής παραγωγής και άτυπων δραστηριοτήτων και ένα σύγχρονο τομέα όπου όμως κυριαρχούν μεταρρυθμικά συμφέροντα και το ξένο κεφάλαιο. Αυτή η άποψη, που σήμερα αποδεικνύεται απόλυτα ανεπαρκής και επιφανειακή, ασκούσε σημαντική έλξη και μεταξύ των άλλων καθόριζε σε μεγάλο βαθμό

τους προσανατολισμούς και τη ρητορική η οποία στήριξε ιδιαίτερα την πολιτική άνοδο του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1970.

Ωστόσο, η πόλωση ανάμεσα σε μητροπολιτικά συγκροτήματα και υπανάπτυκτες αγροτικές περιοχές, με ή χωρίς ενδιάμεσα αστικά κέντρα, αποτελούσε σταθερό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής ανάπτυξης και στις αναπτυγμένες χώρες του «κέντρου». Στην πραγματικότητα, η διαμόρφωση εξειδικευμένων πεδίων περιφερειακής πολιτικής στις περισσότερες χώρες με σκοπό την αντιμετώπιση της ανισότητας και τη δημιουργία ομοιογενών συνθηκών επέκτασης του χροίαρχου τρόπου ανάπτυξης, σήμαινε την αναγνώριση αυτής ακριβώς της κατάστασης (Mayer, 1988). Η περιφεριακή πολιτική εμφανίζεται έτσι ως χωρικά εναίσθητη εθνική πολιτική χωρίς περιθώρια υπέρβασης των συνεπειών του τρόπου ανάπτυξης. Τα βασικά μέτρα και εργαλεία της περιφερειακής πολιτικής σχεδιάζονται γύρω από την οργάνωση ενός διοικητικού πλαισίου για την καταγραφή και τον προσανατολισμό της περιφερειακής επίδοσης στις ενδεικτικές κατεύθυνσεις του εθνικού προγραμματισμού καθώς και για τη διαμόρφωση ενός συστήματος κινήτρων για την κατανομή των επενδύσεων και του ανθρώπινου δυναμικού. Από αυτή την άποψη οι περιφερειακές πολιτικές σχεδιάζονται στα πλαίσια μιας εθνικής μακρο-ορύθμισης των συντελεστών παραγωγής και της παροχής κοινωνικής και φυσικής υποδομής. Το κεντρικό αντικείμενο αυτού του προσανατολισμού είναι η βελτίωση των δυσμενέστερων πλευρών του περιφερειακού προβλήματος: αρνητικές οικονομίες υπερσυγκέντρωσης στις μητροπολιτικές περιοχές, ασυμμετοίκες στην αγορά εργασίας και ελειψίες στις υποδομές, ιδιαίτερα των περιφερειακών περιοχών (Läpple, 1985).

Αυτός ο προσανατολισμός φαίνεται ότι καθοδηγεί επίσης την περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα, τουλάχιστον όπως αντανακλάται στα διαδοχικά πενταετή σχέδια των δεκαετιών του 1960 και 1970. Το κύριο αντικείμενο είναι ο συντονισμός των εθνικών και περιφερειακών στόχων μέσα από την προώθηση «πόλων ανάπτυξης» χωρίς όμως απώλειες του γενικού δυναμισμού της οικονομίας. Ο ορθολογισμός αυτού του στόχου υποτάσσεται στις προτεραιότητες της εθνικής μακρο-ορύθμισης στα πλαίσια της οποίας ακόμα και η εξωτερική μετανάστευση που διαλύει τη δημογραφική βάση πολλών περιφερειών θεωρείται αφέλιμη για τη σταθεροποίηση των εισοδηματικών ροών και την ισορροπία των συντελεστών παραγωγής (Ανδρικοπούλου, 1984). Δεν είναι περίεργο που τα περιφερειακά προβλήματα συνεχίζουν να μεγεθύνονται και να διαφοροποιούνται με τρόπους που δε συνδέονται με τις ίδιες τις περιφερειακές πολιτικές. Το γεγονός αυτό υποδεικνύουν φανόμενα όπως: α) η προώθηση αυταρχικών λύσεων σε ad hoc βάση χωρίς αντιστοιχία ανάμεσα σε σχέδια, μέτρα και πολιτικές, β) η αδυναμία να συμβιβαστεί η παράδοση κεντρικού προγραμματισμού με τις απαιτήσεις για συμμετοχή των τοπικών ομάδων και συμφερόντων, και γ) το χάσμα ανάμεσα σε μια παρωχημένη θεωρητική και διοικητική πρακτική, που αποτελεί καθεαυτό μέρος του περιφερειακού προβλήματος και στη μεταβαλλόμενη κοινωνική και οικονομική βάση των περιφερειών (Ψυχοπαίδης κ.ά., 1989).

Την ίδια περίοδο, στις αναπτυγμένες χώρες, παράλληλα με την αδυναμία του κυριαρχου τρόπου καταταλιστικής ανάπτυξης να στηρίξει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνοτήματος και την οικονομική αναδιάρθρωση με στόχο την προσαρμογή και την ανάκαμψη, εμφανίζονται νέες διαδικασίες που επηρεάζουν τη χωρική οργάνωση της οικονομίας σε παγκόσμια κλίμακα. Από τη μια πλευρά οι ρυθμοί ανάπτυξης των περιοστέρερο αναπτυγμένων και ειδικότερα των μητροπολιτικών περιοχών ανακόπτονται και οι αντίστοιχες περιφέρειες αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα αποβιομηχάνισης και διαρροφωτικής ανεργίας. Από την άλλη μεριά, μερικές περιφέρειες εμφανίζονται ως δυναμικά νέα κέντρα ανάπτυξης στη βάση: α) των χωροθετικών προτιμήσεων δραστηριοτήτων που στα πλαίσια της αναδιάρθρωσης ακολουθούν μια πορεία περιφερειακής αποκέντρωσης και β) της έκφρασης ευέλικτων και καινοτομικών πρωτοβουλιών που χρησιμοποιούν νέα τεχνολογία και αξιοποιούν παραδοσιακά κοινωνικά χαρακτηριστικά. Οι περιοχές αυτές χαρακτηρίζονται από την αναβάθμιση του ρόλου των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και των αντίστοιχων εργατικών και επιχειρηματικών δεξιοτήτων σε μια διαδικασία ευέλικτης εξειδικεύσης και δημιουργίας νέων διοικητικών περιοχών. Πολλοί ερευνητές (Garofoli, 1988, Leborgne and Lipietz, 1987, Scott and Storper, 1987, Komninos, 1989) συνδέουν αυτά τα φαινόμενα με τη σχετικά περιθωριακή θέση αυτών των περιοχών στα πλαίσια του φορντιστικού τρόπου ανάπτυξης αλλά και στη διατήρηση σημαντικής χειροτεχνικής παράδοσής και κοινωνικού χαρακτήρα, που επιτρέπουν τόσο την αποτελεσματική χρησιμοποίηση της νέας τεχνολογίας όσο και τη δημιουργία δικτύων συνεργασίας ανάμεσα σε διαφορετικές δραστηριότητες και επιχειρήσεις.

Πώς τοποθετείται η περιφερειακή οδγάνωση της ελληνικής οικονομίας και των κρατικών πολιτικών σε σχέση με τη διαδικασία κρίσης, αναδιάρθρωσης και δημιουργίας νέων δυναμικών περιοχών; Η περιφερειακή διαφοροποίηση της έκφρασης αυτών των τάσεων δείχνει ότι από το 1960 έως το 1974, και πέραν της συγκέντρωσης στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας, διαμορφώθηκε μια διπλή διαδικασία αποκέντρωσης/πόλωσης που οδήγησε στη διαμόρφωση ενός "πυρήνα" κεντρικών και μια "περιμετρικό" περιθωριακών περιφερειών. Η τελευταία, η οποία στην αρχή της δεκαετίας του 1960 αντιστοιχούσε στο 41% του ενεργού πληθυσμού και 21% της βιομηχανικής απασχόλησης, φθίνει συνεχώς έτσι ώστε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 να πέφτει η συμμετοχή της σε 35% και 15% αντίστοιχα. Σε απόλυτες τιμές η τάση αυτή αντανακλάται στο γεγονός ότι από το 1963 έως το 1973 ο «πυρήνας» κερδίζει 140.000 θέσεις βιομηχανικής απασχόλησης ενώ η «περιμετρος» χάνει 7.500 θέσεις. Επιπλέον, οι νεότερες και πιο δυναμικές επενδύσεις προτιμούν τις περιφέρειες του πυρήνα με αποτέλεσμα οι περιμετρικές περιφέρειες να παγιδεύονται σε μη-ανταγωνιστικές μορφές παραγωγής. Σε αυτή τη φάση οι περιφερειακές πολιτικές οι οποίες δεν αφορούν άμεσα τη διαρθρωτική προσωρομογή της περιμέτρου αποτελούν *de facto* ενίσχυση του πυρήνα με την έννοια ότι εφαρμόζονται και υλοποιούνται μόνο στις κεντρικές περιοχές ή/και μεγεθύνουν την αγορά των ποιοιςτων τους (Καυκαλάς, 1984:88-89).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εντονότερα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 γίνεται φανερό ότι άλλες διαδικασίες παράλληλα με αυτές που καθόρισαν τη μεταπολεμική ανάπτυξη δρίσκονται σε εξέλιξη. Στην Ελλάδα, όπως και αλλού στην Ευρώπη, αναδεικνύονται δυναμικά περιοχές οι οποίες στο παρελθόν είχαν «ενδιάμεσες» επιδόσεις στο φάσμα των περιφερειακών ανισοτήτων (Hadjimichalis, 1987). Η επέκταση αυτών των περιφερειών δεν αντιστοιχεί ούτε στον τύπο των «πόλων ανάπτυξης» ούτε όμως και στον τύπο των «νέων διοικητικών περιοχών». Ο νέος αυτός δυναμισμός διασιζεται σε συγκεκριμένα περιφερειακά πλεονεκτήματα σε συνδυασμό με τοπικά οργανωμένες πρωτοβουλίες σε μια σειρά οικονομικών τομέων και κλάδων κυρίως στη γεωργία, τη μεταποίηση και τον τουρισμό. Έτσι από την άποψη της σχέσης των χωρικών διαδικασιών με τις υπάρχουσες μορφές κρατικής ρύθμισης είναι σημαντικό το γεγονός ότι ο νέος δυναμισμός των ενδιάμεσων περιφερειών συνοδεύεται από μια σχεδόν συνολική αντιστροφή της κλίμακας και της προέλευσης αυτών των μορφών. Αντί για τη μακρο-ρύθμιση, μέσω του κεντρικού προγραμματισμού και της κεντρικής διοικητικής μηχανής και τους κανόνες της μαζικής παραγωγής και των αντίστοιχων εργασιακών σχέσεων, που έτσι και αλλιώς δεν είχαν ποτέ αναπτυχθεί πλήρως σε κάποια μορφή κοινωνικού κράτους πρόνοιας, το «νέο σύστημα» στηρίζεται στην αναβάθμιση του ρόλου της τοπικής κοινωνίας και των αντίστοιχων τοπικών πρωτοβουλιών. Η σημασία των τοπικών κοινωνικο-πολιτικών δομών ισοδυναμεί με κάποια μορφή μικρο-ρύθμισης που συγχάρα τα χαρακτηρίζεται από την απονοία ελέγχων (Hadjimichalis, 1989, Andrikopoulou, 1987, Γετίμης, 1988). Δεν είναι περίεργο που στη δεκαετία του 1980 οι περιφερειακές πολιτικές, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο τελευταίο μέρος του άρθρου, μετατοπίζονται δραστικά προς κατευθύνσεις που επιδώκουν, τουλάχιστον ρητορικά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τελικά το κατορθώνουν, να προωθήσουν τις αρχές της αποκέντρωσης, της αυτο-διαχείρισης, της δημοκρατικής συμμετοχής και της τοπικής αυτονομίας (Ανδρικοπούλου, Γετίμης και Καυκαλάς, 1988).

Ένα μεγάλο μέρος του δυναμισμού των ενδιάμεσων περιφερειών μπορεί να αποδοθεί σε ευρύτερους εθνικούς και διεθνείς παράγοντες. Για παραδειγμα, η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ επέτεινε τόσο τον ανταγωνισμό όσο και την ισχύ των παραγόντων που ωθούν σε μια ευρωπαϊκή διαίρεση της εργασίας. Στα πλαίσια αυτά πολλές περιφερειακές οικονομίες εξειδικεύτηκαν με κάποιο «αυθόρυμπτο» και «απρογραμμάτιστο» τρόπο σε προϊόντα και διαδικασίες στα οποία είχαν πλεονεκτήματα σε σχέση με τις απαιτήσεις της ευρωπαϊκής αγοράς (Hadjimichalis, 1989). Χειροτεχνικές και οικοτεχνικές παραδόσεις και δεξιότητες, κοινωνικές δομές που επιτρέπουν την πολλαπλή και τη μερική απασχόληση, μορφές τοπικής πολιτικής πατρονείας, παραδοσιακές μορφές θεσμών κοινωνικής συνοχής και ελέγχου όπως η οικογένεια και η εκκλησία, αποκτούν σημασία ως συνιστώσες ενός νέου τύπου αναπτυσσόμενων δυναμικών περιοχών. Τα χαρακτηριστικά αυτά ενεργοποιούνται όμως μόνο στο βαθμό που υπάρχει ζήτηση για τα αντίστοιχα προϊόντα: π.χ. για αγροτικά προϊόντα θερμοκηπίου ή σύ-

ντομού κύκλου παραγωγής, στα οποία μικροί ανεξάρτητοι παραγωγοί μπορούν να ανταγωνιστούν αποτελεσματικά τις μεγάλες καλλιέργειες, για διοικητικά προϊόντα όπως τα ενθύμια ή τα προϊόντα αξιοποίησης μιας χειροτεχνικής παράδοσης, π.χ. τα ασημικά ή τα μεταξωτά, στα οποία ο ανταγωνισμός δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά από την τιμή, και για συηρεσίες που συνδέονται για παράδειγμα με προτιμήσεις για τουρισμό μικρής κλίμακας (Hadjimichalis, 1989).

Μία σημαντική συνιστώσα του νέου περιφερειακού δυναμισμού αφορά την αξιοποίηση της ιδιοκτησίας γης και κατοικίας, ιδιαίτερα σε περιοχές δεύτερης κατοικίας και τουριστικής ανάπτυξης. Έτσι, εκεί όπου συγκλίνουν εξειδικευμένες μορφές ξήτησης, δυνατότητες αξιοποίησης της ακίνητης περιουσίας και ευκαιρίες απασχόλησης, δημιουργούνται νέα κέντρα εμπορίου και υπηρεσιών. Παράλληλα, άλλες περιοχές, λόγω της επιλεκτικότητας και του μετασχηματισμού των διεθνών τουριστικών δροών, υποβαθμίζονται περιβαλλοντικά και οικονομικά με αποτέλεσμα την υπονόμευση των μελλοντικών τους προοπτικών. Παρόμοια φαινόμενα εμφανίζονται και στη γεωργία. Μετά το 1981 η επίδραση των διαρθρωτικών πολιτικών και οι μεταβιβαστικές πληρωμές στα πλαίσια του Γεωργικού Ταμείου της ΕΟΚ, εννόησαν συγκεκριμένες ομάδες και περιοχές που αναδειχτηκαν ως νέα δυναμικά κέντρα ανάπτυξης (π.χ. στην Κρήτη), ενώ άλλες περιφέρειες περιορίστηκαν στην κρατική ενίσχυση και στη στήριξη των εισοδημάτων τους. Αυτό λοιπόν που εμφανίζεται σαν τοπικός δυναμισμός ή σαν κρίση αποτελεί το συνδυασμένο αποτέλεσμα ενδοχενών τοπικών και ευρύτερων περιφερειακών, εθνικών και διεθνών τάσεων της διαίρεσης της εργασίας.

3. Οι τοπικές πολιτικές και ρυθμίσεις σε μετάβαση

Είναι γεγονός ότι μετά το 1974 και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1980, διαπιστώνεται στην Ελλάδα, όπως άλλωστε και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, μια ανασύνταξη του κράτους που εκδηλώνεται έντονα όχι μόνο στο διοικητικό μηχανισμό αλλά και στη σχέση τοπικού-κεντρικού και στους θεσμούς αντιπροσώπευσης. Στην Ελλάδα, ειδικότερα, η τάση αυτή τείνει στην ενίσχυση του ρόλου του “τοπικού κράτους”, το οποίο συγκροτείται με βασικό πυρήνα την προϋπάρχουσα νομαρχιακή διοίκηση και με την παράλληλη ανάπτυξη διαδικασιών αποκέντρωσης αρμοδιοτήτων και πόρων προς την τοπική αυτοδιοίκηση και τους νέους θεσμούς συμμετοχής (π.χ. Νομαρχιακά Συμβούλια) (Γετίμης, Π. 1988, σ. 163). Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύεται η ενεργητική συμβολή του τοπικού επιπέδου στη διαχείριση των οικονομικών πόρων (π.χ. αύξηση των αποκεντρωμένων δημόσιων επενδύσεων, κατάρτιση, διαχείριση και υλοποίηση αναπτυξιακών προγραμμάτων από τοπικούς θεσμούς) ενώ ταυτόχρονα δημιουργείται ένα νέο πλέγμα θεσμικών δυνατοτήτων για την προώθηση τοπικών αναπτυξιακών πρωτοβουλιών (π.χ. τοπικά αναπτυξιακά προγράμματα, αναπτυξιακοί σύνδεσμοι, επιχειρήσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης, συνεταιρισμοί, κλπ.).

Η αναβάθμιση των τοπικών πολιτικών και ρυθμίσεων που ήραφαντηρείται, ιδιαίτερα στην τελευταία δεκαετία, συνοδεύτηκε από την κυριαρχία στόχων που διατυπώθηκαν στα επίσημα προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης (π.χ. 5ετές 83-87, Προκαταρκτικά), καθώς επίσης και στις πολιτικές διαχρονίζεις του κοινωνικού και κυβερνητικού μηχανισμού του ΠΑΣΟΚ. Πρόκειται για στόχους με έντονο «ιδεολογικό» χαρακτήρα όπως είναι οι στόχοι της «αυτοδυναμίας» του τοπικού της «αυτοδιαχείρισης», της «ισόρροπης ανάπτυξης» και της «ολοκλήρωσης του παραγωγικού συστήματος στο τοπικό επίπεδο». Οι αντιλήψεις αυτές υποστηρίζουν ότι οι τοπικοί θεσμοί μπορούν και πρέπει να παρέμβουν στα «ουσιώδη» προβλήματα της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης, κερδίζοντας ταυτόχρονα μια «αυτονομία», απέναντι στο κεντρικό κράτος. Παράλληλα θεωρείται ότι στο τοπικό επίπεδο εξασφαλίζεται η «ουσιαστική νομιμοποίηση» των αποφάσεων και η ικανοποίηση των «βασικών αναγκών» της τοπικής κοινωνίας, επειδή οι τοπικοί θεσμοί έχουν καλύτερη γνώση των τοπικών συνθηκών ενώ οι διαπροσωπικές σχέσεις στην κοινότητα εγγυώνται την πραγματική κοινωνική συμμετοχή των πλουραλιστικών συμφερόντων. Τέλος ταυτίζεται η αναβάθμιση της τοπικής αυτοδιοίκησης με την υλοποίηση συσιαλιστικού χαρακτήρα στόχων.

Οι απόψεις αυτές, παρά το γεγονός ότι δεν προϋποθέτουν κάποια συγκροτημένη θεωρητική τοποθέτηση -αφού συχνά στερούνται θεωρητικού προβληματισμού- μας παραπέμπουν σε αντίστοιχες θεωρίες που αφορούν την εμπειρία άλλων χωρών. Ένα παραδότειγμα προσφέρει η συζήτηση για την τοπική αυτοδιοίκηση και το τοπικό κράτος στη Βρετανία. Σύμφωνα με μια προσέγγιση η αποδοχή της «τοπικότητας» και των τοπικών αντιπροσωπευτικών θεσμών ως a priori θετικές αξίες εξασφαλίζουν τις δημοκρατικές διαδικασίες και τη συμμετοχή και αποτελούν προϋποθέσεις για την ορθολογική μεταρρύθμιση του κράτους (Jones and Stewart, 1983, Stewart, 1986).

Ο ιδεολογικός χαρακτήρας τέτοιων προσεγγίσεων και απόψεων έγκειται στο γεγονός ότι δε λαμβάνουν υπόψη τους το γεγονός ότι οι τοπικές πολιτικές δεσμεύονται από τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, όπως αυτός διαμορφώνεται ιστορικά σε κάθε χώρα και σε κάθε εποχή. Η σχέση κεντρικού-τοπικού, που είναι και αυτή μια μορφή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, εξαρτάται από τον τύπο της τομεακής και χωρικής εξειδίκευσης και από το βαθμό ανάπτυξης της κοινωνίας, ο οποίος διαφέρει από χώρα σε χώρα και από περιοχή σε περιοχή. Εξάλλου ο υπερτονισμός του τοπικού ως a priori θετικής αξίας, υποδαθμίζει το γεγονός ότι στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες η συγκρότηση του «τοπικού» προκύπτει ως διαπλοκή κοινωνικών σχέσεων οι οποίες υπερβαίνουν το τοπικό επίπεδο και ανάγονται στον τύπο της διαίρεσης της εργασίας σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Όσον αφορά το επιχειρηματικό της ουσιαστικής «νομιμοποίησης από τα κάτω» θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας στη βάση των αποκεντρωμένων τοπικών θεσμών, μόνο ως συμπληρωματική διαδικασία μπορεί να θεωρηθεί και όχι ως υποκατάσταση της νομιμοποίησης σε εθνικό/κεντρικό επίπεδο

(εκλογές, κοινοβούλιο, κλπ.). Είναι δε γνωστό ότι η ιδέα ενίσχυσης των τοπικών και δημοτικών θεσμών ως μέσου υλοποίησης φιλελεύθερων αξιών υπάρχει ακόμα και στους κλασικούς του φιλελευθερισμού (J.S. Mill). Παρά τις αδυναμίες αυτής της θεωρητικής κατεύθυνσης, πρέπει να τονίσουμε ένα σημαντικό άξονα της επιχειρηματολογίας, ότι δηλαδή η αναβάθμιση των τοπικών πολιτικών και θεσμών μπορεί υπό όρους να κινητοποιήσει παραγωγικούς πόρους οι οποίοι παραμένουν αναξιοποίητοι, καθώς επίσης και να δραστηριοποιήσει κοινωνικές δυνάμεις σε συμμετοχικές διαδικασίες αναδεικνύοντας έτσι σημαντικές διαστάσεις του τοπικού δημόσιου διαλόγου, της διαφάνειας και του κοινωνικού ελέγχου.

Στον αντίποδα αυτών των αντιλήψεων προδάλλουν οι απόψεις της "Νέας Δεξιάς" και ιδιαίτερα οι θεωρητικές προσεγγίσεις της "δημόσιας επιλογής" (Buchanan and Tullock, 1962, Niskanen, 1971, 1973, Tiebout, 1956). Οι απόψεις αυτές έχουν ως αφετηρία τη θέση ότι η αγορά είναι ο ιδανικός μηχανισμός για τη διανομή αγαθών. Υποστηρίζεται ότι ο υπερδιογκωμένος δημόσιος τομέας και η κρατική γραφειοκρατία είναι απόρροια του ανταγωνισμού των πολιτικών κομμάτων που ενδίδουν σε παροχές προς την εκλογική τους πελατεία. Αποτέλεσμα αυτής της τάσης είναι η αντιπαραγωγική και αναποτελεσματική διόγκωση των δημόσιων δαπανών ενώ παράλληλα αναπαράγονται οι γραφειοκρατικές δυσλειτουργίες.

Σύμφωνα με αυτές τις προσεγγίσεις βασικός στόχος πρέπει να είναι η "απορρύθμιση" ορισμένων πεδίων της κρατικής λειτουργίας και η "ιδιωτικοποίηση" άλλων με σκοπό την αποκατάσταση της πρωτοκαθεδρίας της αγοράς, η οποία και μόνο μπορεί να εξασφαλίζει τις άριστες δυνατότητες επιλογής για τους καταναλωτές. Παράλληλα υποστηρίζεται η ανάγκη κατακερματισμού της υπάρχουσας γραφειοκρατίας και η αναβάθμιση των τοπικών θεσμών σε νέα βάση. Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού τοπικών θεσμών (π.χ. οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης) που θα ανταγωνίζονται παρέχοντας διαφορετικούς συνδυασμούς φόρων-δημόσιων αγαθών, επιτρέπει σε κάθε άτομο ή/και επιχείρηση την καλύτερη μακροποίηση των προτιμήσεών τους, μέσω της μετακίνησης προς την περιοχή με τον καλύτερο συνδυασμό (Tiebout, 1956). Οι απόψεις αυτές δρήγαν πρόσφορο έδαφος σε συντηρητικές πολιτικές διακυβερνησης (π.χ. τα μοντέλα διαχείρισης Ρήγκαν και Θάτσερ, αλλά και στη Δυτική Γερμανία). Στην Ελλάδα παρόμοιες απόψεις έχουν πρόσφατα διατυπώθει σε ένα γενικό επίπεδο χωρίς να εξειδικεύονται ιδιαίτερα στο ζήτημα των τοπικών πολιτικών και του ρόλου των τοπικών θεσμών.

Η ανάδειξη τής αγοράς ως βασικού μηχανισμού της άριστης διανομής των αγαθών με την παράλληλη απορρύθμιση και ιδιωτικοποίηση ορισμένων πεδίων κρατικών λειτουργιών μπορεί να οδηγήσει σε ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων αφού ως γνωστόν οι «καταναλωτές» εισέρχονται στην αγορά με διαφορετικές προϋποθέσεις. Η "ελευθερία" των προτιμήσεων των καταναλωτών παραγνωρίζει αυτές τις διαφορετικές αφετηρίες (π.χ. ιδιοκτήτες/μη-ιδιοκτήτες). Παράλληλα αγγούνται τόσο η ολιγοπολιακή ή μονοπωλιακή συγκρότηση συμφερόντων μέσα στην αγορά, όσο και οι διαφορετικές δυνατότητες πρόσδασης των κοινωνικών ομάδων στο

σύστημα της πολιτικής εξουσίας. Ο προτεινόμενος κατακερματισμός της κρατικής γραφειοκρατίας και η ανάδειξη πολλών τοπικών θεσμών που θα λειτουργούν ανταγωνιστικά στην αγορά δεν εξασφαλίζει αυτονόητα την άριστη ικανοποίηση των προτιμήσεων των καταναλωτών οι οποίοι δεν μπορούν να έχουν "τέλεια πληροφόρηση" ή να μετακινούνται συνεχώς. Ακόμα όμως και αν μπορούν να εξασφαλιστούν αυτές οι προϋποθέσεις είναι προφανές ότι οι διαδικασίες ανταγωνισμού θα οδηγήσουν σε ένταση των γεωγραφικών και κοινωνικών ανισοτήτων.

Η θεωρητική προσέγγιση της δημόσιας επιλογής και οι απόψεις της Νέας Δεξιάς, ιδιαίτερα όσον αφορά την ανασύνταξη της σχέσης κεντρικού-τοπικού και την αναβάθμιση της αγοράς, δεν προσφέρουν ένα ικανοποιητικό πλαίσιο ερμηνείας για άσκηση αποτελεσματικών πολιτικών. Δεν είναι τυχαίο μάλιστα ότι συντηρητικές πολιτικές διακυβέρνησης, παρά το γεγονός ότι έλκονται από αυτές τις θεωρίες, άσκησαν πολιτικές συγχεντρωτισμού και αποδυνάμωσαν την εξουσία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης ιδιαίτερα όταν αυτή κατευθυνόταν σε στόχους αντίθετους προς τις γενικότερες πολιτικές επιλογές (π.χ. κατάργηση εκλεγμένων τοπικών οργάνων και μεταβίβαση αρμοδιοτήτων σε μη εκλεγμένα περιφερειακά όργανα από την κυβέρνηση Θάτσερ στη Βρετανία).

Εντοπίζοντας το ενδιαφέρον μας στις τοπικές πολιτικές και ρυθμίσεις στην Ελλάδα μετά το 1974, θα πρέπει να εξετάσουμε i) τις ιστορικές προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ανασυντάσσεται η σχέση κεντρικού-τοπικού και ii) τα διαφθωτικά χαρακτηριστικά των τοπικών πολιτικών και τις διαπλοκές τους με τις πολιτικές του κεντρικού κράτους ή ευρύτερες πολιτικές, π.χ. στο ευρωπαϊκό ή το διεθνές επίπεδο. Όσον αφορά τις ιστορικές προϋποθέσεις, παρατηρούμε ότι το ζήτημα της αναβάθμισης των τοπικών πολιτικών κατά την τελευταία δεκαετία συσχετίζεται με δυο σημαντικούς παράγοντες. Πρώτον, τις ανάγκες εκσυγχρονισμού, σύγκλισης και προσαρμογής των φορέων προγραμματισμού σε εκείνες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, γεγονός που απαιτούσε συγχρότηση περιφερειακών και τοπικών θεσμών με αντίστοιχες αρμοδιότητες και πόρους. Δεύτερον, την κυβερνητική επιλογή για αποκέντρωση και "λαϊκή συμμετοχή" στις αποφάσεις, που συνοδεύεται από τη μεταβίβαση εξουσιών στη νομαρχιακή διοίκηση και τους νέους θεσμούς. Με δεδομένο ότι η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια ισχυρή συγκεντρωτική δομή του κρατικού μηχανισμού και από μια ανίσχυρη και κατακερματισμένη Τοπική Αυτοδιοίκηση, η αναβάθμιση των τοπικών πολιτικών και του όρλου της Αυτοδιοίκησης είναι σχετική, ιδιαίτερα σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Για παράδειγμα συγκίνοντας το ποσοστό εσόδων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στο σύνολο των εσόδων της Κεντρικής Διοίκησης (δείκτης βαθμού αποκέντρωσης) σε διάφορες χώρες του ΟΟΣΑ, διαπιστώνουμε ότι η Ελλάδα έχει από τα χαμηλότερα ποσοστά σε σύγκριση με τις άλλες χώρες (π.χ. για το έτος 1982, το ποσοστό αυτό για την Ελλάδα ανέρχεται σε 6,3%, για τη Γαλλία σε 17,6%, για τη Δυτική Γερμανία σε 29,8%, για τη Βρετανία σε 35,5%, για τη Σουηδία σε 74,4%, για τη Δανία σε 92,1%, ΙΜΦ, 1984, Τάτσος, 1987: 91-92).

Η σχετική αναβάθμιση των τοπικών πολιτικών στη δεκαετία του 1980,

συνδέεται με τη συγκρότηση του τοπικού κράτους με επίκεντρο το νομάρχη και τη νομαρχιακή διοίκηση πλαισιωμένη από ένα σύνολο θεσμών του δημόσιου τομέα καθώς και νέων θεσμών στους οποίους συμμετέχουν επρόσωποι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, επαγγελματικών και κοινωνικών τοπικών φορέων. Οι όφοι σύστασης του τοπικού κράτους προσδιορίζουν και τον τύπο νομιμοποίησης στην άσκηση των τοπικών πολιτικών. Συγκεκριμένα η συνύπαρξη στα ίδια όργανα (π.χ. τα Νομαρχιακά Συμβούλια), δοτών αρμοδιοτήτων εκχωρημένων από την κεντρική διοίκηση (π.χ. διορισμός νομάρχη, μεταβίβαση αρμοδιοτήτων) με τις εξουσίες των τοπικά εκλεγμένων αντιπροσώπων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, των τοπικών επαγγελματικών φορέων, κ.ά., είναι μια ιδιαιτερότητα των τοπικών ρυθμίσεων και χαρακτηρίζει το μικτό τύπο νομιμοποίησης των αποφάσεων.

Έτοιμη τοπική πολιτική που διαμορφώνει το Νομαρχιακό ή Επαρχιακό Συμβούλιο για το Πρόγραμμα Δημόσιων Επενδύσεων αντλεί τη νομιμοποίησή της τόσο από την τοπική βάση όσο και από άλλα κέντρα εξουσίας, στο βαθμό που δεχόμαστε τον αποφασιστικό ρόλο της δοτήσεων της Νομάρχη και της έμμεσης αλλά ουσιαστικής εμπλοκής της Νομαρχιακής Διοίκησης στην υλοποίηση του προγράμματος.

Το τοπικό κράτος στη σημερινή του μορφή αναπαράγει σε διαφορετική κλίμακα τη δομή του κεντρικού κράτους. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στη διάρθρωση των Νομαρχιακών Υπηρεσιών οι οποίες όχι μόνο αντιστοιχούν στη δομή των Κεντρικών Υπουργείων αλλά και εξαρτώνται άμεσα από τις βασικές κατευθύνσεις που διαμορφώνονται κεντρικά. Η αντιστοιχία αυτή συνεπάγεται σοβαρές δυσχέρειες στη διαμόρφωση ευέλικτων τοπικών πολιτικών που να ανταποκρίνονται στις ιδιαίτερες ανάγκες και προβλήματα της τοπικής κοινωνίας. Αναφερόμαστε ιδιαίτερα στις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις του τοπικού παραγωγικού συστήματος, στις διαφθορώσεις της αγροάρεας, της κοινωνικής και ταξικής σύνθεσης, της πολιτικής κυρλαύχας. Αυτός ο μη-διαφοροποιημένος χαρακτήρας των τοπικών πολιτικών συνιστά στην ουσία τροχοπέδη για την άσκηση τοπικών πολιτικών που να αντιμετωπίζουν τα σύνθετα και διαφορετικά αναπτυξιακά προβλήματα κάθε περιοχής.

Παρά την ανάδειξη νέων συμμετοχικών θεσμών, οι τοπικές ρυθμίσεις χαρακτηρίζονται από έλλειψη διαφάνειας και περιορισμένη δημοσιότητα. Το γεγονός αυτό διευκολύνει αφενός την αναπαραγωγή προϋπάρχοντων παραδοσιακών σχέσεων και προνομίων και αφετέρου δημιουργεί νέες κοινωνικές ανισότητες αφού προωθεί προνομιακές προσβάσεις ορισμένων κοινωνικών και επαγγελματικών συμφερόντων κυρίως από τα μικροσυστήματα και αγροτικά στρώματα (Ψυχοπαίδης και Γετίμης, 1989: 167, Γετίμης, 1987: 93). Στους τοπικούς θεσμούς μεσολαβούν πιέσεις και διεκδικήσεις που προέρχονται τόσο από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους της Τοπικής Αυτοδιοίκησης όσο και από επαγγελματικές και κοινωνικές ομάδες. Η διαμόρφωση των τοπικών ρυθμίσεων προκύπτει ως συνισταμένη των επιμέρους τοπικών συμφερόντων στο κλαίσιο των προϋποθέσεων που καθορίζονται όμως υπερτοπικά, σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο (Lipietz, 1985). Έτοιμη, οι βασικές αποφάσεις, π.χ. για τις επιδοτήσεις της αγροτικής παρα-

γωγής, για την αγορά εργασίας, για τα κίνητρα των ιδιωτικών επενδύσεων, για τη φορολογία, κλπ., λαμβάνονται σε κεντρικό επίπεδο (εθνικό, ευρωπαϊκό, διεθνές). Οι τοπικοί θεσμοί περιορίζονται κυρίως σε διαχειριστικό όρολο, με ουσιαστικότερη παρέμβαση σε ένα μικρό τμήμα του Προγράμματος Δημόσιων Επενδύσεων. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι μειώνεται η σημασία των τοπικών θεσμών, ούτε ότι το τοπικό κράτος λειτουργεί ως «διεκπεραιωτής» αποφάσεων που λαμβάνονται κεντρικά, όπως υποστηρίζουν ορισμένες θεωρίες για το τοπικό κράτος (π.χ. Cockburn, 1977).

Αν δεχτούμε τη διάκριση των κρατικών πολιτικών κατά πεδίο, σε αναφορά με τις λειτουργίες της παραγωγής, της διανομής και της διάθεσης, τότε οι τοπικές πολιτικές δεν περιορίζονται κατά προτεραιότητα σε μια από αυτές τις λειτουργίες, αλλά επεκτείνονται σε όλες. Έτσι, στο πεδίο της παραγωγής, παρέχονται υπηρεσίες, π.χ. πρόγραμμα αναδιάρθρωσης της αγροτικής παραγωγής (Διεύθυνση Γεωργίας), στο πεδίο της διανομής, μεσολαβούν στην επίλυση εργασιακών διαφορών (Επιθεώρηση Εργασίας), στο πεδίο της διάθεσης παρέχονται κίνητρα για ιδιωτικές επενδύσεις (Υπηρεσίες Περιφερειακής Ανάπτυξης). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος των πόρων που διαχειρίζονται οι τοπικοί θεσμοί αναφέρονται σε πολιτικές στο πεδίο της διάθεσης. Όμως αυτό το γεγονός δε θα πρέπει να μας οδηγήσει σε φορμαλιστικούς διαχωρισμούς των κρατικών πολιτικών σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο όπως, για παράδειγμα κάνουν οι Saunders and Cawson, οι οποίοι θεωρούν το κεντρικό κράτος υπεύθυνο για ζητήματα της παραγωγικής διαδικασίας και το τοπικό κράτος υπεύθυνο για ζητήματα αναπαραγωγής και συλλογικής κατανάλωσης (Cawson and Saunders, 1983, Saunders, 1987).

Τέλος θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι τοπικές πολιτικές χαρακτηρίζονται από διαπλεκόμενους στόχους αναπτυξιακούς, κοινωνικούς και στόχους νομιμοποίησης. Ο μικτός αυτός χαρακτήρας των τοπικών ρυθμίσεων διαπιστώνεται, για παράδειγμα, στην παροχή τεχνικής υποδομής που απορροφά και το μεγαλύτερο μέρος των πιστώσεων που διαχειρίζονται οι τοπικοί θεσμοί. Η κατασκευή του οδικού δικτύου μπορεί αφενός να εξηπηρετεί ως «κοινωνική επένδυση» τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου (π.χ. δημιουργία εξωτερικών οικονομιών για νέες επενδύσεις), αφετέρου μπορεί ταυτόχρονα να εκπληρώνει κοινωνικούς και νομιμοποιητικούς σκοπούς (π.χ. εξασφάλιση πρόσβασης σε απομονωμένο οικισμό, αναγνώριση της δίκαιης χωρικής κατανομής των πόρων).

4. Επιλεγόμενα: διλήμματα της έρευνας και της πολιτικής

Συμπερασματικά, μπορούμε να επαναφέρουμε τα κεντρικά διλήμματα της θεωρίας και της έρευνας από τη μια μεριά και των πολιτικών επιλογών από την άλλη. Η περιφερειακή οργάνωση της ελληνικής οικονομίας υποδεικνύει ότι οι νέες περιφερειακές δομές αναδύονται ως συνιστώσες ευρύτερών κοινωνικο-πολιτικών και οικονομικών ανακατατάξεων και δεν μπορούν να υπερβούν τις δεσμεύσεις του γενικού πλαισίου. Η παρατήρηση αυτή έχει την έννοια ότι δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν τα σχετικά

φαινόμενα στο τοπικό επίπεδο ούτε και να παρακαμφθούν οι αδυναμίες και οι αντιφάσεις του τρόπου ανάπτυξης. Οι αλλαγές δε συμβαίνουν μέσα σε ιστορικό κενό αλλά, αντίθετα, τα οποιαδήποτε "πλεονεκτήματα" και "μειονεκτήματα" προηγουμένων περιόδων αποτελούν το υπόβαθρο για τις νέες γεωγραφικές συνιστώσες του τρόπου ανάπτυξης.

Η πραγματικότητα δεν αλλάζει επειδή η θεωρητική προσέγγιση μεταβάλλεται. Για παράδειγμα: οι αδυναμίες λόγω της υπερδολικής παρουσίας μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων στην ελληνική μεταποίηση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι προσφέρουν αυτόματα το πλαίσιο για την καινοτομική αξιοποίηση της νέας τεχνολογίας και για προώθηση της "ευέλικτης εξειδίκευσης", τα θεσμικά εμπόδια για τον εκσυγχρονισμό μιας σχετικά παραδοσιακής κοινωνίας, όπως η δομή της πατριαρχικής οικογένειας ή το πλέγμα τοπικών δικτύων πατρονείας, δεν μπορούν αβασάνιστα να αντιμετωπίζονται ως οχήματα εκσυγχρονισμού και προοδευτικής μεταρρύθμισης. Εδώ πρόκειται για εξαιρετικά σύνθετες και αντιφατικές διαδικασίες οι οποίες συνηγορούν για τη διατήρηση μιας κριτικής στάσης και οι οποίες θα πρέπει να εξεταστούν με προσοχή, τόσο από την πλευρά της θεωρητικής και εμπειρικής έρευνας όσο και από την πλευρά του πολιτικού χαρακτήρα και των πρακτικών συνεπειών τους πριν αποφανθούμε για τον προοδευτικό ή συντηρητικό προσανατολισμό τους και για το είδος των προοπτικών που ανοίγουν για τη γεωγραφική κατανομή της ανάπτυξης.

Η εξέταση των τοπικών ρυθμίσεων και πολιτικών θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη σχέση τρπικού και κεντρικού ως έκφραση της χωρικής εξειδίκευσης του καταμερισμού της εργασίας. Παράλληλα, δε θα πρέπει να μιας διαφεύγει το γεγονός ότι οι τοπικές πολιτικές και γενικότερα οι πολιτικές του κράτους, δεσμεύονται από τους όρους αναπαραγωγής και δεν μπορούν πάντα να παρεμβαίνουν άμεσα στη διαδικασία της παραγωγής, αλλά και όταν παρεμβαίνουν έμμεσα ως διορθωτικός μηχανισμός; αφήνουν αρρώθυμιστα σημαντικά πεδία της αγοράς. Προς αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει να διερευνθεί περαιτέρω ο χαρακτήρας των τοπικών πολιτικών, όχι μόνο ως προς το αντικείμενο των ρυθμίσεων αλλά και ως προς το μέρος της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής που παραμένει εκτός των πεδίων της κρατικής ρύθμισης.

Το τοπικό επίπεδο φαίνεται ότι αποκτά αυξημένη βαρύτητα στη διαδικασία ανασυγκρότησης των τοπικών οικονομιών και των αναδυόμενων τρόπων ανάπτυξης και κοινωνικής αναπαραγωγής, αλλά τόσο μεθοδολογικά όσο και εμπειρικά, η μελέτη του χώρου πρέπει να διατηρήσει το ενδιαφέρον της για όλα τα γεωγραφικά επίπεδα προκειμένου να διαμορφώσει ένα συνεκτικό και κριτικό θεωρητικό πλαίσιο.

Αθήνα, Μάιος 1990

Βιβλιογραφία

- Aglietta, M., 1979: *A theory of capitalist regulation*. London: New Left Books.
 Amin, Ash and K. Robins, 1989: «Industrial districts and regional development: limits and

- possibilities». Centre for Urban and Regional development Studies, University of Newcastle upon Tyne (mimeo).
- Ανδρικοπούλου, Ε., 1984: *Κρατική παρέμβαση και περιφέρειες: η ρύθμιση των περιφερειακού χώρου στην Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Andrikopoulou, E., 1987: «Regional policy and local development prospects in a Greek peripheral region: the case of Thraki», *Antipode*, 19:1, 7-24.
- Andrikopoulou, E., Getimis, P. and G. Kafkalas, 1987: «Spatial regulation and forms of state intervention in Greece», paper presented at the XXVII European Conference of the Regional Science Association, *Proceedings*, vol. II, Athens: Institute of Regional Development, Pantios School of Political Science.
- Ανδρικοπούλου, Ε., Γετίμης, Π. και Γ. Καυκαλάς, 1988: «Η ρύθμιση του χώρου στην Ελλάδα: από την κεντρική διαχείριση στον κορπορατισμό» στον τιμητικό τόμο *Μνήμη Σάκη Καράγανη*, Αθήνα: Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειος Σχολή Πολιτικών Επιστημών.
- Βαύησος, Κ. και Τ. Γιαννίτσης, 1987: *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Buchanan, J. and G. Tullock, 1962: *The calculus of consent*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Castells, M., 1985: «High technology, economic restructuring, and the urban-regional process in the United States», in M. Castells, editor, *High technology, space and society*, vol 28., Urban Affairs Annual Reviews, New York: Sage.
- Castells, M. and J. Henderson, 1987: «Techno-economic restructuring, socio-political processes and spatial transformation: a global perspective», in Henderson J. and M. Castells, editors, *Global restructuring and territorial development*, London: Sage.
- Cawson, A. and P. Saunders, 1983: «Corporatism, competitive politics and class struggle». In King, R. (ed.), *Capital and politics*, London: RKP.
- Γετίμης, Π., 1987: «Χωρικά προβλήματα και χωρικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα μετά το 1981». *Πόλη και Περιφέρεια*, τ. 13, 85-98.
- Γετίμης, Π., 1988: «Η συγκρότηση του τοπικού κράτους στην Ελλάδα», στο Μαλούτας, Θ. και Δ. Οικονόμου (επιμέλεια), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Γετίμης, Π. και Κ. Ψυχοπαΐδης, 1989: *Ρυθμίσεις τοπικών προσλημάτων*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Cockburn, C., 1977: *The local state*. London: Pluto Press.
- Dore, R., 1986: *Flexible rigidities: industrial policy and structural adjustment in the Japanese economy 1970-80*. London: Athlone.
- Dunford, M., 1988: «Technopoles, politics and markets: the development of electronics in Grenoble and Silicon Glen.» Paper presented at the conference «Local Government in the threshold of the 1990s: New Trends and Strategies», Athens: EETAA, 5-10 December.
- Hadjimichalis, C., 1989: «"Local" development in southern Europe: myths and realities.» Paper presented at the seminar on *Technology, Innovation and Local Development held at Vienna*, June 1989.
- Hadjimichalis, C. and Vaiou, D., 1987: «Changing patterns of uneven regional development and forms of social reproduction in Greece.» *Society and Space*, vol 5, 319-333.
- Jones, G. and J. Stewart, 1986: *The case for local government*. London: Allen and Unwin.
- Καυκαλάς, Γ., 1981: «Η περιφερειακή οργάνωση της ελληνικής οικονομίας 1948-1974.» *Πόλη και Περιφέρεια*, τ. 2, 7-38.
- Καυκαλάς, Γ., 1984: *Περιφερειακή οργάνωση της διοικησίας: ολοκλήρωση και αναδιάρθρωση στη δεκαετία 1969-78*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Kafkalas, G., 1987: «State and capital as the agents of spatial integration in the world economy.» *Society and Space*, v. 5, 303-318.
- Komninos, N., 1989: «From national to local: the Janus face of crisis», in Gottdiener, M. and N. Komninos, eds., *Capitalist development and crisis theory: accumulation, regulation and spatial restructuring*, London: Macmillan.

- Läpple, D., 1985: «Internationalization of capital and the regional problem», in Walton, J., (ed.), *Capital and labour in the urbanized world*, New York: Sage.
- Liberaki, A., 1988: *Small firms and flexible specialisation in Greek industry*. DPhil Thesis, University of Sussex.
- Lipietz, A., 1983: «Sur les fordismes périphériques de l'Europe du Sud.» *City and Region*, v. 7, 137-161.
- Lipietz, A., 1985: «Le national et le régional: Quelle autonomie face au redéploiement international du capital?» Paper presented at the Lesvos seminar of the journal *City and Region*.
- Lipietz, A., 1988: *An alternative design for the twenty first century*. Paris: CEPREMAP Papers, N. 8738.
- Mayer, M., 1988: «The changing conditions of local politics in the transition to post-fordism.» Paper presented at the Conference on *Regulation Theory*, Barcelona, June 1988.
- Morgan, K. and A. Sayer, 1988: *Microcircuits of capital*. Cambridge: Polity.
- Niskanen, W., 1971: *Bureaucracy and representative government*, New York: Aldine-Atherton.
- Niskanen, W., 1973: *Bureaucracy: servant or master?* London: Institute for Economic Affairs.
- Peet, R., 1987: «Industrial restructuring and the crisis of international capitalism», in R. Peet, editor, *International capitalism and industrial restructuring*, Boston: Allen and Unwin.
- Piore, M. and C. F. Sabel, 1984: *The second industrial divide: possibilities for prosperity*. New York: Basic Books.
- Psychopedis, K. (forthcoming): «Crisis of theory in contemporary social sciences», in Bonefeld, W. and J. Holloway, eds., *Post-fordism and social form*, London: Pluto Press.
- Sayer, A., 1989: «Post-fordism in question», *JURR*.
- Saunders, P., 1987: «Urban service provision and the regional state in England.» *City and Region*, n. 13.
- Scott, A. and M. Storper, 1987: «High technology industry and regional development: a theoretical critique and reconstruction.» *ISSJ*, 112, 215-232.
- Stewart, J., 1986: *The new management of local government*. London: Allen and Unwin.
- Thrift, N., 1988: «The geography of international economic disorder», in Massey, D. and J. Allen, editors, *Uneven re-development*, London: Hodder and Stoughton.
- Tiebout, C., 1956: «A pure theory of local expenditures», *Journal of Political Economy*, vol. 64, 416-424.
- Τάτσος, N., 1987: *Φορολογική αποκέντρωση*. Αθήνα: ΕΕΤΑΑ.
- Ψυχοπαίδης, K., Γετίμης, Π., Καυκαλάς, Γ., Πάκος, Φ., Σακκάς, Δ. και N. Τάτσος, 1989: *Έκσυγχρονισμός και προσαρμογή των κρατικών πολιτικών στην Ελλάδα, έκθεση ερευνητικού προγράμματος*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.